EPISTEMOLOGICAL STUDIES IN PHILOSOPHY, SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES
ISSN 2618-1274 (Print), ISSN 2618-1282 (Online)
Journal home page: https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/index

ФІЛОСОФІЯ

Петро Іванович Гнатенко
Доктор філософських наук, професор,
головний науковий співробітник,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН,
вул. Андріївська, 15, м. Київ, 04070, Україна
E-mail: philosof@i.ua

Petro Ivanovych Hnatenko
D.Sc. (Philosophical Sciences), Professor, Senior Researcher, Institute of Social and Political Psychology,
National Academy of Pedagogical Sciences,
Andriivska st, 15, Kyiv, 04070, Ukraine

Елеонора Костянтинівна Скиба
Доктор філософських наук, професор,
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ,
пр. Гагаріна,26, Дніпро, 49005, Україна
E-mail: eleonora.skiba@gmail.com,

Eleonora Kostiantynivna Skyba
D.Sc. (Philosophical Sciences), Professor,
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs,
Gagarina ave., 26, Dnipro, 49005, Ukraine
ORCID ID: https://orcid. org/0000-0002-6364-5207

УДК 159.9

СОЦІАЛЬНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Received 12 February 2020; revised 16 March 2020; accepted 15 April 2020
DOI: 10.15421/342003

Анотація

Предмет аналізу. *Досліджено особливості соціального прогнозування в контексті української національної психології. Встановлено, що соціальне прогнозування щодо української національної психології має бути на принципах урахування повного, всебічного взаємозв'язку та взаємовпливу усіх соціальних інститутів та факторів на процес соціального прогнозування української національної ідентичності та національної психології.* ***Метою роботи*** *є доказ взаємовпливу та взаємозв'язку усіх соціальних інститутів на особливості формування української національної психології. Рекомендовано, що для* ***методології*** *аналізу характерним є використання принципу плюралізму, що передбачає застосування таких методів як діалектичний, порівняльний, метод сходження від абстрактного до конкретного та метод єдності історичного і логічного. Серед методів історичної реальності потрібно виділити історико-генетичний, історико-порівняльний, історико - типологічний та історико-систематичний методи. Виявлено, що специфіка розглянутої проблеми передбачає вживання не тільки філософських, але також і загальнонаукових, міждисциплінарних методів.* ***Актуальність*** *роботи полягає у необхідності соціального прогнозування для побудови моделі подальшого розвитку українського суспільства з метою реалізації закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України». Для розбудови пріоритетних напрямів соціального розвитку країни є необхідність дослідити специфіку прогнозування української національної ідентичності та вплив української національної ідентичності на формування сучасної картини світу.*

Наукова новизна. *Вперше розглядається проблема соціального прогнозування у контексті специфіки та особливостей української національної психології з урахуванням взаємозв'язку та взаємовпливу усіх соціальних інститутів суспільства. Сформульовано, що* ***практичне значення*** *дослідження полягає у тому, що матеріали статті можуть бути використані у лекційних курсах з соціальної філософії та соціальної психології. Також можуть бути застосовані для дослідження суспільної думки України та форм суспільної свідомості української спільноти. Матеріали статі надають можливість сприяти розробці рішень щодо впливу на подальший стан української національної ідентичності, її психології, напрям її життєдіяльності. Запропоновано розгляд майбутнього української національної психології та української національної ідентичності піддавати соціальному прогнозуванню із урахуванням взаємовпливу усіх соціальних інститутів в процесі соціалізації української національної ідентичності.*

© П.І.Гнатенко, Е.К.Скиба, 2020. All rights reserved. (cc) BY

Ключові слова: соціальне прогнозування, методи і форми соціального прогнозування, соціальне моделювання, національна психологія, соціальна установка, етнічна установка, етнічні стереотипи.

Social forecasting in the context of Ukrainian national psychology

Abstract

Subject of analysis. *The* ***work studies*** *the peculiarities of social forecasting in the context of Ukrainian national psychology. The analysis specifies that social forecasting of Ukrainian national psychology should be based on the principles of taking into account the full, comprehensive relationship and mutual influence of all social institutions and factors on the process of social forecasting of Ukrainian national identity, its psychology.*

The aim of the work *is to prove the interaction and interconnection of all social institutions on the peculiarities of the Ukrainian national psychology formation. We prove that the methodology of analysis should be based on the principles of pluralism, which involves the use of such methods as dialectical, comparative, the method of convergence from the abstract to the concrete and the method of unity of historical and logical. Among the methods of historical reality it is necessary to distinguish historical - genetic, historical - comparative, historical - typological and historical - systematic methods. The specific of the considered problem presupposes the use of not only philosophical, but also general scientific, interdisciplinary methods.* ***The urgency of the research*** *defines by the need for social forecasting to construct a model of further development of Ukrainian society in order to implement the law of Ukraine "On state forecasting and development of programs of economic and social development of Ukraine." To develop the priority areas of social development of the country there is a need to explore the specifics of Ukrainian national identity and its impact on the formation of the modern picture of the world.*

Scientific novelty lies in *considering the problem of social forecasting in the context of the specifics features of the Ukrainian national psychology when* ***taking into account t****he mutual interaction of all social institutions of society.*

We believe the ***practical significance*** *of the research is that the materials of the article can be used during delivering the lecture courses on social philosophy and social psychology. The research result can also be used to study the Ukraine public opinion and the forms of public consciousness of the Ukrainian community.*

The results of the work can be used in developing decisions on the impact on the further constitution of Ukrainian national identity, national Ukrainian psychology and the process of manifestation of mental properties. It is proposed to consider the trends of changes in Ukrainian national psychology and Ukrainian national identity in the context of the analysis of social forecasting, taking into account the mutual influence and interaction of all social institutions on the socialization process of Ukrainian national psychology. Scientific forecasting in the context of social forecasting makes it possible to pay attention with the specifics features of the historical development of peoples in a certain period, to analyze trends in social change occurring in society. The mechanism of formation of national psychology can be represented as follows: archetypes, attitudes, stereotypes. All of them being in their unity create the foundation on which the psychology of a particular ethnic group is formed. The scientific analysis emphasizes that if archetypes are formed in the depths of the unconscious; as for the sources of attitudes they are also in the unconscious, but in the process of further socialization of the individual they become a fact of consciousness, although they function at different levels (often at the level of everyday consciousness). The social attitudes play a significant role in the constitution of forms and methods of social forecasting, and ethical attitudes take part in the formation of features of national psychology.

Key words: social forecasting, methods and forms of social forecasting, social model, national psychology, social setting, ethical setting, ethnic stereotypes.

Социальное прогнозирование в контексте украинской национальной психологии

Аннотация

Предмет анализа. *Исследованы особенности социального прогнозирования в контексте украинской национальной психологии. Установлено, что социальное прогнозирование украинской национальной психологии должно осуществляться на принципах полной, всесторонней взаимосвязи и взаимовлияния всех социальных институтов и факторов на процесс социального прогнозирования украинской*

национальной идентичности и национальной психологии. ***Целью работы*** *является доказательство взаимного влияния и взаимосвязи всех социальных институтов на особенности формирования украинской национальной психологии и, как следствие, ее социального прогнозирования. С точки зрения* ***методологии,*** *рекомендовано построение анализа на принципах плюрализма, что предусматривает такие методы как диалектический, сравнительный, метод восхождения от абстрактного к конкретному и метод единства исторического и логического. Среди методов исторической реальности нужно выделить историко-генетический, историко-сравнительный, историко-типологический и историко-систематический методы. Выявлено, что специфика рассматриваемой проблемы предполагает обращение не только к философским, но также и общенаучным, междисциплинарным методам.* ***Актуальность*** *работы заключается в рассмотрении проблемы социального прогнозирования в контексте прогнозирования украинской национальной идентичности, национальной психологии в процессе развития украинского общества с целью реализации закона Украины «О государственном прогнозировании и разработке программ экономического и социального развития Украины». Для последующей разработки приоритетных направлений социального развития страны есть необходимость исследовать специфику прогнозирования украинской национальной психологии и влияние украинской национальной психологии на формирование современной картины мира.*

Научная новизна*. Впервые рассматривается проблема социального прогнозирования в контексте специфики и особенностей украинской национальной психологии, прогнозирование которой необходимо проводить с учетом взаимосвязи и взаимовлияния всех социальных институтов общества на этот процесс. Сформулировано, что практическое значение исследования заключается в том, что материалы статьи могут быть использованы в лекционных курсах по социальной философии и социальной психологии. Также могут быть применены для исследования общественного мнения Украины и форм общественного сознания украинского общества. Результаты работы могут быть использованы при разработке решений по влиянию на дальнейшее конституирование украинской национальной идентичности, национальной украинской психологии и процесс проявления психических свойств. Предложено рассматривать тенденции изменений украинской национальной психологии и украинской национальной идентичности в контексте анализа социального прогнозирования с учетом взаимовлияния и взаимодействия всех социальных институтов на процесс социализации.*

Ключевые слова: социальное прогнозирование, методы и формы социального прогнозирования, социальное моделирование, национальная психология, социальная установка, этническая установка, этнические стереотипы.

Загальна постановка проблеми.

У середині XX століття виникає наука «футурологія», яка у широкому розумінні охоплює сукупність уявлень про майбутнє людства, а у вузькому – мова йшла про перспективи розвитку соціальних процесів. Науково-технічний прогрес привів до виникнення і розвитку багаточисленних концепцій про шляхи руху людського суспільства. Серед цих концепцій можна виокремити апологетичний, ліворадикальний, реформістський та ін.

Багаточисленні представники цих теорій нерідко виходили з поглядів детермінованих соціальним середовищем, в якому вони знаходилися, обумовлених економічними, політичними, національними факторами їх буття. На прикладі аналізу специфіки української національної психології, ми розглядаємо взаємозв'язок соціального прогнозування з специфікою української національної ідентичності. Проблема соціального прогнозування є однією із важливих і актуальних проблем сучасного суспільнознавства. Шляхи суспільного прогресу, пошуки моделей суспільств майбутнього вийшли на передній план у наукових дослідженнях різних країн. Відповіді на питання про шляхи соціального прогресу у різних країнах даються різні. Це різноманіття думок обумовлено специфікою історичного буття народів, що населяють нашу планету, а також специфікою національно-психологічних рис притаманних етносам. Виходячи з цієї специфіки , кожна країна конструює свою картину світу детерміновану історичним, соціальним, культурологічним буттям певної країни. У соціальному прогнозуванні особливо значну роль відіграють форми і методи історичних пояснень, які розкривають сутність історич-

ної реальності і які ефективно себе проявляють лише у сукупності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питанням соціального прогнозування, на жаль, приділяється недостатньо уваги як у вітчизняній, так і у зарубіжній літературі. Особливо бракує публікацій, у яких би розглядалася ця проблематика у контексті її взаємозв'язку з національною психологією. Серед українських вчених потрібно виділити праці харківських вчених, таких як Бойчинк І.В. Горлач М.І., Данільян О.Г., Жиленкова І.М., Новіков Б.В., Манулов Є.М., Требін М.П., Шефель С.В. У працях цих вчених розглядаються загальні питання соціального прогнозування, феномен прогнозування, його об'єкт, принципи і методи соціального прогнозування. Серед зарубіжних вчених, що розглядали питання соціального прогнозування. Потрібно виділити праці І.Бестужева-Лади, В. Лейбіка, Ф. Фукуями, А. Грісмаха, С. Пирогова та інші. Щодо дослідження механізму формування структури національної психології, то серед вітчизняних вчених це праці П. Гнатенко, В. Павленко. Таким чином, дослідження феномену соціального прогнозування у контексті національної психології є важливою і актуальною проблемою. Серед останніх досліджень іноземних вчених вважаємо за необхідне звернути увагу на роботу «Наш соціальний світ: Стиснуто: Введення в соціологію» (2019), що підготовлена колективом авторів: Жанною Х. Баллантайн, Кіт А. Робертс та Кетлін Оделл Корген. Аналізуючи концепцію моделей соціального світу, автори надають можливість зрозуміти складну модель світу крізь призму соціальних одиниць, проводячи читача логікою структурного конструювання та спонукаючи до критичного мислення через розвиток уявлення. Ясність та доцільність наведених прикладів допомагає по новому бачити взаємозв'язок та взаємовплив соціальних одиниць. Іноді ці одиниці діють на підставі взаємної підтримки та співпраці, а іноді між ними розгортається боротьба за доступ до життєво важливих ресурсів. Автори звертають нашу увагу на те, що соціальний світ – це є багаторівневий зв'язок різних рівнів та різних соціальних організмів. Усі соціальні інститути пов'язані немов частини нашого тіла у єдине ціле. Якщо будь-який орган нашого тіла виходить із ладу, це призводить загальної дезорганізації. Розглядаючи соціальні структури, дослідники підкреслюють, що соціальні одиниці взаємно впливають, усі вони створюють соціальний світ, де маленькі групи є підґрунтям більш великих. Усі соціальні одиниці, вказують вчені, конструюють соціальні структур и у якості стабільних патернів взаємного зв'язку, ролей, розміщення; усі вони мають забезпечувати стабільність суспільства та привнести гармонію та порядок у життя індивідуумів. Соціальні інститути є також взаємно пов'язані та діють на підставі взаємовпливу. Дисфункція одного із соціальних інститутів неминуче веде до колапсу іншого. Особливий інтерес для нашого дослідження представляє авторський погляд на національне суспільство. Автори зазначають, що це - є однією із найбільших соціальних одиниць їх моделі суспільного світу та включає населення людей, яке зазвичай мешкає в межах певної географічної території, пов'язане спільною ідеєю та є суб'єктом певної політичної влади. Крім географічної та політичної відокремленості важливим є факт унікального способу життя; національна спільнота, на думку авторів, може мати одну або більше мов. У більшості випадків, національні спільноти містять в собі країни або великі регіони, мешканці яких мають спільну загальну ідентичність як члени однієї спільноти. У певному іншому випадку, національна окрема спільнота може включати декілька груп людей, які відчувають свою відокремлену національність. Прикладом такої спільноти автори вважають Великобританію, де мешкають ірландці, англійці, шотландці та валлійці. Автори виокремлюють модель співіснування та взаємовпливу як стосунки між людьми (мікрорівень), між організаціями, установами і субкультурами (мезорівень), між суспільствами і глобальними структурами (макрорівень). Розуміння наведеної моделі світу сприяє, використовуючи три рівні аналізу, розглядати соціальний світ як цілісне ціле.

Цікавим для нашої теми є також праця «Соціальне лікування: ідентичність, здоров'я

та добробут» (2012), що написана Джоландою Джеттен, Кетрін Хаслам та Олександром Хаслам. Це дослідження присвячене аналізу процесу глибокого взаємовпливу усіх соціальних груп суспільства з точки зору соціального прогнозування. В роботі проводиться аналіз ідентичності, групових процесів, міжгрупових відносин та внеску соціальної ідентичності на процеси формування та функціюванню соціальних організацій. Автори підкреслюють, що усі соціальні групи знаходяться під потужним впливом соціального оточення та соціальних відносин, які ми формуємо разом із іншими. Аналіз, що провів цей колектив авторів переконливо доводить, що соціальна ідентичність звертається до внутрішнього сенсу Я, яке людина виводить для себе та простежує із свого членства в соціальній групі. Це відображає той факт, що в процесі визначення свого Я, у нас є можливість визнання для себе ще й хто ми, тобто нашу соціальну приналежність до групи. Дослідження соціальної ідентичності мають бути сфокусовані, як вважають ці вчені, на спосіб визначення приналежності та на питання яким чином одна соціальна група відчуває свою відокремленість від іншої. Автори також вважають, що приналежність до певної соціальної групи має вплив на увесь процес соціалізації. Вчені додають, що відносини у соціальних групах мають позитивний вплив на таку соціальну одиницю як соціальна ідентичність. Важливо зазначити, і це є дуже важливим, що цей вплив має взаємний характер. Відчуття єдності соціальної ідентичності з групою визначають її здоров'я та добробут. Наукова дослідження «Соціальне лікування: ідентичність, здоров'я та добробут», пропонує різноманітні точки зору з клінічної, соціальної, організаційної та прикладних галузей, наводить теоретичні та емпіричні уявлення про ці процеси та їх наслідки. Ця робота представляє новий аналіз основних теоретичних питань, пов'язаних із способами, яким чином соціальна ідентичність та пов'язані з нею фактори (такі як соціальна підтримка та почуття спільності) можуть зміцнити почуття особистості та сприяти її фізичному та психічне здоров'я, що безперечно, важливо для розробки інструментарію соціального прогнозування. Аргументованим є думка дослідників, що усі фактори та соціальні інститути впливають на загальний стан соціальних процесів. Це, на нашу думку, доводить, що соціальне прогнозування має спиратися на концепцію єдиного соціального світу, де усі соціальні інститути мають взаємовплив.

Постановка завдання.

Ціль дослідження є виявлення взаємозв'язку між соціальним прогнозуванням і національною психологією, розкриття специфіки української національної психології, встановлення наскільки вона впливає на формування суспільного ідеалу українців; необхідно визначити, яку роль відіграють етнічні установки і етнічні стереотипи на рівні буденної свідомості, та оцінити їх вплив на поведінку особистості. Метою цього дослідження є встановлення неправомірності комплексу меншовартості і контексту надкомпенсації, які відіграють негативну роль у формуванні соціального ідеалу майбутнього. У зв'язку з цим важливо оцінити з наукової точки зору ідеалізації подій і фактів історичної давнини, які відіграли прогресивну роль в минулому, але нині стали анахронізмом.

Виклад основного матеріалу.

У середині XX століття набуває наукового статусу футурологія. У широкому розумінні , вона тлумачиться як сукупність уявлень про майбутнє людства. У вузькому значенні – це галузь наукових знань, що охоплює перспективу розвитку соціальних процесів, перспективи соціальних прогнозів.

У гуманістичних науках, розпочинаючи від Конфуція і закінчуючи сучасними концепціями розвитку суспільства, в різні історичні епохи висувалися різноманітні теорії, які розглядали майбутні шляхи розвитку суспільних відносин. Причому, справедливо підкреслюється у багатьох дослідженнях, присвячених цій проблемі, значення соціального моделювання для соціального прогнозування. Відмічається, що через моделі вивчається найбільш ймовірний розвиток тих чи інших суспільних явищ. Дослідники стверджують, що соціальне моделювання передбачає три етапи в дослідженні: 1) формалізація досліджуваного явища і конструювання відповідного аналогу;

2) пошук проблеми і її рішення шляхом співставлення з аналогом; 3) використання отриманого результату стосовно до суспільного явища, яке вивчається. При цьому передбачається, що загальні принципи соціального моделювання ті ж самі, що і моделювання взагалі. Проте потрібно враховувати, що соціального моделювання має свою специфіку обумовлену специфікою і складністю суспільних процесів.

Вчені виділяють наступні типи соціального моделювання: 1) моделювання суспільних явищ і процесів шляхом використання відповідних теорій, які одночасно співпадають з її верифікацією, так як дозволяють порівнювати функціонування моделі з реальними соціальними процесами; 2) моделювання агрегатних соціальних показників, які мають багато спільного зі складною екстраполяцією; 3) моделювання якого - небудь конкретного суспільного процесу, а також поведінки людей у даних ситуаціях.

Перші два типи передбачають створення математичної моделі процесу, що аналізується у вихідній або проміжковій стадіях. Третій тип передбачає створення матеріального аналогу.

При застосуванні вище названих типів соціального прогнозування потрібно мати на увазі специфіку соціальних явищ, їх відмінність від природничо-наукових досліджень. При соціальному прогнозуванні завжди треба приймати до уваги феномен людського фактору, що на різних етапах може вплинути на особистість людини, зокрема і суспільства в цілому.

В літературі застерігається, про неправомірно надто широке тлумачення соціального моделювання, коли видають за моделювання, яку б то не було гіпотезу, теорію або опис, яких би то не було соціальних явищ. При розгляді концепцій розвитку суспільства виділяють наступні періоди: концепція індустріального суспільства, концепція постіндустріального суспільства, концепція інформаційного суспільства. Нині людство переходить до суспільства заснованого на знанні. Потрібно також мати на увазі, що при дослідженні соціального прогнозування важливо враховувати фактор зростання наукового прогнозування, яке набуває все більшого значення. Саме наукове прогнозування в контексті соціального прогнозування дає можливість враховувати специфіку історичного розвитку народів у ту чи іншу епоху, аналізувати тенденції соціальних змін, що відбуваються у суспільстві.

Харківські вчені (Філософія історії, 2006), що розглядали проблему соціального прогнозування, виділяють наступні види прогнозування: по-перше, політичне і військове прогнозування; по-друге, економічне прогнозування, що розкриває тенденції економічного процесу; по-третє, соціальне прогнозування, що вивчає перспективи розвитку соціальних процесів; по-четверте, технологічне прогнозування, що досліджує тенденції розвитку науки і техніки, технологічного прогресу. Автори справедливо підкреслюють, що оригінальний внесок кожного народу виведе світову цивілізацію на принципово новий рівень соціального прогресу. Вони також відмічають, що основним об'єктом соціального прогнозування є майбутнє, конкретний стан взаємодії між людьми на підставі суспільних відносин, що розвиваються в різних сферах їх життєдіяльності, а також конкретні результати, продукти їх майбутньої діяльності. Гносеологічна основа соціального прогнозування – здатність людини спиратися на наукове обґрунтуванні принципи, методи і засоби пізнання. Важливий фактор прогнозування – знання закономірностей суспільного розвитку і механізму їх дії. Соціальне прогнозування ґрунтується на певних принципах, що повинні враховуватися при формуванні прогнозів. У прогнозуванні виділяють принципи альтернативності, системності, безперервності, верифікації [Бойченко 2006: 639].

Серед сучасних методів соціального прогнозування відмічають наступні методи: екстраполяція, прогностичне моделювання, сценарії майбутнього, експертна оцінка, історична аналогія та інші. Метод екстраполяції передбачає уявне продовження в майбутньому лінії розвитку того чи іншого явища, закономірності побудови якого в минулому і в сучасному відомі. Що стосується методу прогностичного моделювання, то він передає уяв-

лення об'єкта в спрощеному, схематичному вигляді. Цей метод передбачає використання математичних методів, які широко використовуються у сучасному гуманітарному знанні. Важливими та результативними є також методи сценаріїв майбутнього, експертної оцінки, історичної аналогії. Що стосується останнього із вказаних, то важливо зазначити, що він не може зводитись до простого схематичного повторення минулого. Дослідник має завжди пам'ятати про діалектичний взаємозв'язок методів соціального прогнозування, які доповнюють один одного. Абсолютизація одного із них та ігнорування важливості інших приводить до однобічного суб'єктивного підходу щодо оцінки явища, яке піддається аналізу.

В літературі до цього часу недостатньо дослідженим є питання про взаємозв'язок соціального прогнозування, його принципів та методів із соціально-психологічними особливостями, їх проявів у життєдіяльності окремих етносів, специфікою їх національної психології. Для того, щоб виокремити взаємозв'язок соціального прогнозування з національною психологією потрібно детально розглянути механізм формування національної психології. В зв'язку з цим певний інтерес та наукову цінність має вчення Юнга про колективне несвідоме та архетипи, оскільки малодослідженим залишається питання про наслідування рис національної психології від одного покоління до другого на рівні несвідомого. Генетичного наслідування рис національного характеру не існує. Але існує на рівні колективного несвідомого такий феномен, який Юнг назвав архетип. В архетипах закладені найбільш суттєві, постійні риси, що характеризують етнос. Глибинний їх пласт не можна спостерігати наглядно. У літературі за цим феноменом визначено термін «глибинно-психологічний». Юнг довів, що існує не тільки біологічна, але й психологічна спадковість. Саме архетип створює передумови до формування певних установок. Таким чином, механізм формування національної психології може бути представлений наступним чином: архетипи, установки, стереотипи – усі в своїй єдності створюють фундамент, на якому формується психологія певного етносу. Причому, архетипи формуються у надрах несвідомого. Що стосується установок, то їх джерела знаходяться також у несвідомому, але у процесі подальшої соціалізації особистості вони стають фактом свідомості, хоча і функціонують на різних її рівнях (нерідко на рівні буденної свідомості). Важливо мати на увазі, що соціальні установки відіграють значну роль у конституюванні форм і методів соціального прогнозування, а етичні установки у формуванні рис національної психології.

Найбільший внесок у розробку концепції установки належить вченому Д. Узнадзе. На його думку, установка передує свідомості. Він звертає увагу на один суттєвий аспект теорії установки, підкреслюючи, що, можливо, без установки взагалі ніяких психічних процесів, як свідомих явищ, не існує. Для того, щоб свідомість почала працювати у певному напрямку необхідно, щоб була активність Установка соціальної поведінки формується соціальною установкою. Процес формування соціальної установки залежить від ступеня соціалізації особистості, її участі у системі соціальних відносин. Чим більше особистість проявляє активність як істота соціальна, тим вона глибше і змістовніше орієнтована на процес формування соціальних установок, оскільки остання визначає її поведінку у суспільстві, формує ціннісні відношення до явищ оточуючого світу. Пануючі у певному соціальному середовищі цінності роблять істотній вплив на формування соціальних установок, отже, сприяють формуванню принципів і методів соціального прогнозування. Соціальні установки не є незмінними. Разом зі зміною соціальних умов, соціального середовища змінюються і установки.

Етнічні установки, будучи частиною установок соціальних та проявляючись на рівні буденної свідомості, формуються під впливом багатьох факторів. Перш за все, це соціальне середовище, в якому живе особистість. «Соціальне середовище» поняття дуже багатогранне, яке включає в себе цілий спектр різних контекстів, як позитивного, так і негативного характеру. Багато з низ впливають на формування етнічних установок. Адже соціальне середовище акумулює досвід різних станів су-

спільства, соціальних груп, класів. Політичні погляди, ідеологічні концепції різноманітні, що не може не впливати на характер і зміст соціального прогнозування. Крім того, дуже впливають на стан соціального середовища традиції, звичаї, які не завжди були прогресивними. Все розмаїття цих компонентів в різній мірі, прямо чи опосередковано впливають на становлення соціальних установок взагалі та етнічних зокрема.

Різні види соціальних установок змінюються не в однаковій мірі. Деякі з них менше консервативні, інші – більш консервативні. До таких консервативних соціальних установок відносяться етнічні установки. Сформувавшись, вони менш піддаються впливам в порівнянні з іншими, незважаючи на зміни соціальних умов, соціального середовища. Етнічні установки мають більш відносний рівень самостійності по відношенню до соціального середовища. Проте, зміни соціальних установок неможливо розглядати спрощено: змінюються соціальні умови і автоматично змінюються соціальні установки. Відбувається тісне перетинання як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Протиріччя між ними, а також протиріччя всередині кожного з цих елементів стимулює зміну установок. В науковій літературі (Д. Узнадзе, М. Смит) підкреслюється, що зміна установки кожного разу відбувається у тих випадках, коли у когнітивній структурі індивіда виникає невідповідність, наприклад, зіткнення негативної установки на який-небудь об'єкт, позитивна установка дає цьому об'єкту позитивну характеристику. Зазначимо, що невідповідність може виникнути з різних причин. Формування етнічних установок (позитивних або негативних) обумовлено поширенням у суспільстві політичних, ідеологічних поглядів, економічним становищем, рівнем духовності суспільства, пануючими традиціями, звичаями. Дослідження свідчать (Гнатенко та Павленко, 1995; Надирашвилі Ш.А., 1987), що установки, які сформувалися у певному соціальному середовищі є сталими. Внаслідок різних причин в Україні дуже актуальною є проблема національної еліти. Адже національна еліта – це інтелект нації, її культура, її духовність.

Західні психологи (У. Томас, Ф. Знанецкий), як відомо, внесли значний внесок в розробку соціальних установок, проте не дослідженими залишилися деякі важливі аспекти цієї проблеми, що мають методологічний характер. Зокрема, характерним є розгляд атитюдів поза їх діалектичної єдності. Використовуючи такий підхід, ми маємо втрату цілісності сприйняття явища. Важливим аспектом є також акцентування уваги на соціальних умовах, соціальному середовищі, де відбувається процес формування соціальних установок. Потрібно також мати на увазі, що у зарубіжній психологічній науці поряд з поняттям «соціальні установки» вживається поняття «атитюд». Деякі автори вважають, що атитюд є не що інше, як сукупність, система соціальних установок. Важливу роль у формуванні суспільної свідомості поряд з соціальними установками відіграють соціальні стереотипи. Термін «стереотип» вперше ввів у науковий обіг американський журналіст, автор концепції громадської думки У. Ліпман. Він також вперше застосував термін «соціальний стереотип», під яким стали розуміти певні упорядковані, схематичні, культурно-детерміновані «картини світу» у свідомості людини. Український психолог В. Павленко (1995) розглядає три основні підходи у дослідженні стереотипів. Перший – психодинамічний: стереотипи розуміються як психологічні утворення, які направленні на обслуговування мотиваційної сфери, які сприймаються, як такі, що випливають з внутрішніх потреб. З іі точки зору, психодинамічний підхід сфокусував свою увагу на інтро-індивідуальних процесах, на ролі особистісних утворень у походженні і функціонуванні стереотипів. Найбільш наглядно цей підхід втілився у дослідженнях авторів концепції авторитарної особистості Т. Адорно, Е. Фрома.

Що стосується другого підходу – соціокультурного, то стереотипи розглядаються як продукт попереднього соціально-культурного підходу у сучасній соціальній ситуації. У наукових працях представників цього підходу, наприклад Р.О' Хари (Медіа для мільйонів, 1961), приймається до уваги вплив соціальних інститутів (сім'ї, школи, засобів

масової інформації, культурних традицій) на формування і відтворення стереотипів. Цей підхід передбачає, що у процесі соціалізації людина набуває уявлення про свою групу та про відношення до інших груп, оцінює їх та оцінює відношення, які панують у соціальному середовищі. Ми розуміємо за допомогою яких соціальних механізмів ця система уявлень і оцінок підтримується і стверджується, або, навпаки, трансформується. Третій підхід – когнітивний. Історично він сформувався найпізніше. Прихильники цього підходу вважають, що стереотипи – це когнітивне утворення, що відносяться до системи оцінки і переробки інформації про групу та її членів, які є необхідною умовою соціальної інтерпретації. Вважаємо за доцільне підкреслити, що як зазначає В. Павленко, однією з найбільш поширених і досліджених форм соціальних стереотипів відмічалися етностереотипи, хоча психологи нерідко тлумачили це поняття порізному. Дискусія виникла відносно об'єкту стереотипів. Більшість дослідників вважали, що при визначенні змісту етнічних стереотипів потрібно мати на увазі не тільки уявлення даної етнічної групи про інші етнічні групи, але і уявлення про власну групу. Недостатньо вивченими на сьогодні залишаються фактори, які впливають на зміст етностереотипів. Мова також йде про те, наскільки зміст етностереотипів залежить від реального об'єкту. До факторів, які також ще недостатньо вивчені є фактор вплив етностереотипів на міжнаціональні контексти. Характеризуючи етностереотипи важливо розглянути проблему співвідношення категоріального апарату. Деякі автори вважають, що категорії «етнічна свідомість», «етнічна самосвідомість» співвідносяться як ціле і частина. З цієї точки зору, суб'єктом національної самосвідомості може бути як особистість, так і національна спільнота; у той же час, суб'єктом національної свідомості є тільки нація. Таким чином, питання про змістовне наповнення понять «етнічна свідомість» та «етнічна самосвідомість», а також про їх співвідношення залишаються відкритими, проте більшість дослідників незалежно від їх поглядів, згодні у визнанні того, що етностереотипи є структурним елементом етнічної самосвідомості. Логіка формування етнічних установок і етнічних стереотипів неминуче приводить до формування феномену національної психології, яка є якісно новим етапом у розвитку етнічної психології. Її виникнення відноситься до XVIII століття і пов'язано і іменами Канта, Юнга , Фіхте, Гельвеція, Гегеля. Національна психологія оперує категоріями, яких не мала етнічна психологія. Це, перш за все, такі категорії як «національна свідомість», «національний характер», «національні почуття». Якісна відмінність національної психології від етнічної полягає, зокрема, у тому, що національна психологія має набагато більш складну структуру, ніж етнічна. Якщо сферу етнічної психології складають почуття, настрої, переживання, емоції, які проявляються через психологічний стан певного етносу, ***то національна психологія включає в себе такі важливі структурні елементи, як національний характер національна самосвідомість, національні почуття. У структурі національної психології визначальним і провідним елементом виступає національний характер***.

Національна психологія - складова частина гуманітарного знання, яка вивчає психологічні особливості народів на етапі виникнення такої її спільноти, як нація. Розвиваючись у межах етнічної психології, національна психологія, як якісно новий етап її розвитку, користується у більшій мірі ніж етнічна психологія історичним методом дослідження. Для неї також важливе значення набувають економічні фактори, що формують її риси. Особливо велике значення має культурологічний метод дослідження, який дає можливість через систему культурних, духовних цінностей розкрити риси національного характеру. Оскільки предметом етнічної психології є дух народу, то національна психологія вивчає дух нації. Якщо Штейнталь, Ларус і Вундт були тими мислителями, які переконливо довели, що народний дух складає предмет дослідження етнопсихології, то Фіхте і Гегель показали, що дух нації складає предмет національної психології.

У зв'язку зі своїми специфічними особливостями, національна психологія не займає

певного місця у суспільній свідомості. Вона нібито пронизує усі сфери специфічно переломлюючись у різних своїх формах. Політична свідомість, філософія, право зазнають на собі, перш за все, вплив національної свідомості, тоді як моральна свідомість, мистецтво і релігія залежать від національної психології. При аналізі національної психології предметом є розгляд наявності національно-психологічних рис у діяльності класів, груп. Національну психологію і її основний елемент – національний характер – неможливо звести ні до сфери культури, ні до етнографічного опису їх рис.

Специфіка прояву національної психології полягає у тому, що не існує окремої галузі суспільного буття, яку б вона відображала, так і не існує окремої спеціальної частини суспільної психології, предметом якої був би національний характер. Розробка питань, пов'язаних з аналізом природи національної психології та її структурних елементів, вимагає як теорія, так і практика міжнаціональних відносин. Особливо болісним є проблема мови, оскільки Україна є полі етнічною країною.

Важливим аспектом формування національно – психологічних рис українського етносу є історичне минуле України, її історичне буття. Звичайно, суперечливий характер цього буття не міг не позначитись на рисах національної психології українців, що знайшло відображення у соціальному прогнозуванні, в уявленнях про минуле і майбутнє народу. Серед негативних рис, що вплинули на формування національної психології українців, світобачення українського етносу потрібно відмітити комплекс меншовартості. Ця рисам обумовлена специфікою історичного розвитку України. Як правило, вона обумовлена тим фактом, що етнос не мав своєї державності. Тому зрозуміло, чому цей комплекс був поширений серед українського народу.

«Під комплексом меншовартості, - пише Кульчицький, – ми розуміємо (за Адлером) відтиснену в несвідоме, через незгідність із тенденціями до корисної самооцінки, групу почуттів, пізнань і прямувань, зв'язаних із власною недорівненістю й недостатністю супроти життєвих завдань - чи через брак власних сил, чи через надто великі труднощі у виконанні. Такий комплекс знаходить у властивостях української психіки і в особливостях української дійсності сприятливий ґрунт. Тиск історико - політичних обставин і інтроверсія української психіки, її звернення до нутра більше, ніж у світ, створюють такий збіг обставин, що поширює комплекс меншовартості до меж спільного комплексу української збірності» [Кульчицький 1949: 716]. Протягом століть, не маючи власної державності, позбавлений права розмовляти рідною мовою, зведений до безправної спільноти малоросів, український народ нерідко втрачав у свої власні сили, примирився зі своїм становищем. Усе це не могло не формувати комплекс меншовартості, який у масовій свідомості набув досить сталих рис. Кульчицький справедливо підкреслює, що комплекс меншовартості нерідко переходить у комплекс кривди. «Комплекс меншовартості має далекосяжні характеристичні наслідки. Він збуджує тенденцію до «надвирівнення», «надолуження», «надкомпенсації». Надкомпенсація може йти в різних напрямах, наприклад, у надмірному наголошенні немов би наявного почуття своєї сили і значення. Коли вихідну точку прямування до надкомпенсації творив комплекс меншовартості в тому відмінному забарвленні, яке ми назвали «почуття кривди», то надкомпенсація могла йти теж по лінії етично - ідилічного мрійництва з його вірою в прихід царства правди, братерства і вселюдських ідей. Могла також поставати, ймовірно в комбінації з відомим жіночо-мазохістським компонентом української душі, над компенсація шляхом підкреслення ореолу страждання» [Кульчицький 1949: 718].

Усі ці риси визначенні Кульчицьким у різні історичні періоди були властиві українському етносові. У сукупності під впливом певних політичних обставин, вони можуть сформувати настанову ворожості до представників інших етносів. Мова йде про те, комплекс меншовартості, за певних умов, може перейти у свою протилежність - комплекс зверхності з його надмірною переоцінкою власних сил, створенням міфів про виняткову історичну

місію, історичну роль, яку нібито покликаний здійснити етнос в культурі людства. Ці настанови, що формують стереотипи поведінки, за певних обставин, ведуть до формування націоналістичного світобачення, до протиставлення одних народів іншим.

Вище відмічалося, що у структурі національної психології провідне місце належить національному характеру. Саме національний характер є тією постійною константою, методологічною основою, що визначає сутність національної ідентичності. Від національного характеру багато в чому залежить зміст і напрям створення моделі соціального прогнозування. У зв'язку з цим виникає питання про те, чи включає у свій зміст національний характер лише позитивні аспекти, чи він містить і негативні? Існує думка, що, негативні риси національного характеру існують, але вони, мовляв, властиві представникам інших етносів. Що ж до свого рідного етносу, то, як правило, свої національні риси оцінюються лише як позитивні. Дуже важко говорити про негативні риси національного характеру тієї спільноти, до якої належиш сам. Для цього потрібно бути справжнім патріотом своєї Батьківщини. Саме таким патріотом проявив себе І. Франко, коли в статті «Дещо про себе самого» торкнувся цієї складної проблеми. Аналізуючи цю статтю, потрібно розглядати її в контексті тієї історичної епохи, за якої вона була написана. Саме тогочасна дійсність навіяла Франкові песимістичні мотиви. Кращі представники української інтелігенції, серед яких був і Франко, ставили питання: де вихід із ситуації в якій перебуває Україна? Причому ця ситуація економічної та політичної залежності від іноземних держав тривала століттями. Багато хто х представників української інтелігенції вважав, що народ покорився долі, погодився нести ярмо іноземного поневолення довіку. Ця зневіра в народних масах, отруєних рабською психологією покори і знайшла відображення в статті І.Франка. «Насамперед, признаюся - пише Франко, - в тому гріху, що його багато патріотів вважає смертним моїм гріхом, не люблю русинів. Так мало серед них знайшов я справжніх характерів, а так багато дріб'язковості, вузького егоїзму, двоєдушності і пихи, що справді не знаю, за що я мав би їх любити, незважаючи навіть на тисячі більших і менших шпильок, які вони не раз з найкращим наміром, вбивали мені під шкіру. Зрозуміло, знаю між русинами декілька винятків, декілька осіб чистих і гідних усякої пошани, на жаль, тільки підтверджують загальний висновок» [Франко 1995: 27]. І далі: «Признаюсь у ще більшому гріху: навіть такої Русі не люблю так і в нашій мірі, як це роблять або вдають, що роблять патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоб любити її географічне поняття, для цього я занадто великий ворог порожніх фраз, забагато я бачив світу, щоби запевняти, ніде не має такої гарної природи як на Русі. Щоб любити її історію, для цього досить добре її знаю, занадто гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливості, братства і волі, щоб не почувати, як мало в історії Русі прикладів справжнього громадського духу, справжньої самопожертви, справжньої любові. Ні, любити цю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба б хіба плакати над нею. Чи може маю любити Русь як расу - цю расу обважнілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гурту і сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку падку на перевертні найрізноманітного сорту? Чи може, маю любити святу будущину тієї Русі, коли тої будущини не знаю і для святості її не бачу ніяких основ» [Франко 1995: 27-28]. Далі Франко пояснює свою позицію, підкреслюючи, що попри усе сказане, вважає себе українцем і викладає своє уявлення про патріотизм. Як син українського селянина, вигодуваний чорним селянським хлібом, працею с селянських рук, він має почуття обов'язку перед народом перед своїми батьками. Франко підкреслює, що його патріотизм – то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, покладене долею на його плечі. «Я можу здригатися, можу стиха проклинати долю, що поклала мені на плечі це ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням» [Франко1995: 28].

Таким чином, почуття патріотизму Франко переносить у сферу морального обов'яз-

ку, невиконання якого розглядається ним як вчинок глибоко аморальний і підлий. Проте, на думку Франка, є фактори, які допомагають йому нести це ярмо. Український народ прокидається від вікової сплячки, хоча він ще поневолений, деморалізований, бідний, безпорадний. Народні маси тягнуться до світла правди й справедливості. Франко робить висновок проте, що варто працювати для усього народу і ніяка праця не піде на марно. Стаття Франка – це переконливий приклад об'єктивного наукового аналізу української національної психології, зроблений людиною, яка любила свій народ і свою батьківщину.

Україна розташована в центрі Європи, де перетинаються шляхи, що поєднують Схід і Захід. Цей геополітичний й фактор не міг не вплинути на формування української національної психології, на формування духовної культури українського народу, на формування «картини світу» майбутнього суспільного ідеалу. Серед чинників, які характеризують національну психологію українців потрібно відзначити такий її чинник як інтровертизм. Поділ людей на інтровертних та екстравертних запропонував психіатр і психотерапевт Карл Густав Юнг у 1921 році у своїй праці «Психологічні типи», такий поділ народів також є відомим у психологічній науці. Характерною особливістю інтровертних суспільств є їх закритість (наприклад, Корея, Японія, В'єтнам, Індія, Китай). До таких суспільств відносять і Україну. Суттєва відмінність інтровертних суспільств від екстравертних полягає в тому, що в екстравертних суспільствах Бог вважається якоюсь зовнішньою силою, спробою виправдати все суще, а у інтровертних суспільствах Бог розуміється як сила, що живе в душі кожної людини. Український психолог О. А. Донченко [Донченко О.А., Романенко Ю. В. 2001], вважає, що в українській психіці, на відміну від російської, Бог розчинений у всій природі, що стало мало не головною частиною української духовності.

Інтровертні суспільства у своїх реформах орієнтуються на внутрішні тенденції й традиції, потреби, можливості, інтереси. Джерела розвитку цих реформ ініціюються внутрішніми суперечностями, психологічними колізіями. Характерною особливістю інтровертних суспільств є те, що вони мають здатність навчатися на власному досвіді й у зв'язку з цим вирізняються більш високим та ефективним соціальним інтелектом. Цим суспільствам притаманна палка прихильність до своїх власних ідей, відданість ім. Така абсолютизація приводить до ідеалізації та канонізації внутрішнього духовного життя, що нерідко може мати негативні наслідки. Ця риса визначається у соціальному прогнозуванні, як елемент української духовності. У інтровертних суспільств соціальні регулятори спрямовані на захист від впливу зовнішніх подразників, зовнішньої інформації. Стверджується, що українець – це людина «малих груп», у які він безпосередньо вростає і в яких він із знанням справи діє. Сім'я, громада для українця означають значно більше, ніж абстрактні групи однодумців. В інтровертних суспільствах народ є відносно спокійним, миролюбним. Члени інтровертних суспільств схильні скоріше змінити себе, ніж навколишню дійсність. Для них характерною є саморефлексія, заглиблення у свій внутрішній світ. У реальній дійсності це проявляється в тому, що українець своє особисте Я ставить вище від громадського, постійно підкреслюючи активність Я, докладаючи зусиль до самоствердження. Інтровертний тип мислення логічно приводить до утвердження індивідуалізму. З точки зору всіх, хто писав про українську національну психологію, індивідуалізм є суттєвою рисою українського національного характеру. В українській діаспорі проблемам інтровертизму української національної психології значну увагу приділяв Ярема, який вважав інтровертизм центральною ознакою української духовності. Поділ народів на інтровертні та екстравертні проводився таким видатними авторитетами в галузі філософії та психології як К. Юнг та К. Ясперс. К. Юнг зазначав, що взаємопроникнення екстравертних та інтровертних культур є шляхом розвитку цивілізації. Необхідно підкреслити, що «чистих» інтровертів, так і як «чистих» екстравертів у природі не існує, подібно до того, як і не існує «чистих» типів вищої нервової діяльності, що визначають характер людини. Яке б суспільство не піддати аналізу, ми бачимо,

що в ньому відбувається взаємопроникнення інтровертних та екстравертних культур за домінуючою ролі однієї із них. Характерною особливістю інтровертної культури є те, що інтровертний характер передбачає і робить акцент на саморефлексії, яка нерідко виступає як компонент національної психології. При такому світосприйнятті формуються у національній свідомості уявлення про минуле і майбутнє певного етносу. Соціальна філософія, взагалі, і соціальна психологія, зокрема, формують специфічне світобачення, соціальний прогноз відносно долі свого народу.

Так, наприклад, у давньокитайській філософії широкого поширення набуло вчення про «золотий вік». Прихильники цього вчення стверджували, що золотий вік китайського народу вже минув і в майбутньому нічого чекати позитивного. Таким, чином у національній психології відчувається ідеалізація минулого, історичних подій, нерідко відбувається їх суб'єктивна інтерпретація. До певної мірі, щось подібне й властиве українській національній психології. Мова йде по значення і роль козацтва в історії українського народу. Козацтво – унікальне явище, що мало значний вплив на формування рис національного характеру українців. Процес формування національної ідентичності особливо посилився з появою козацтва. Воно втілювало кращі риси українського етносу. Українська національна ідея реалізує себе особливо активно у героїчній діяльності запорізького козацтва. Цей історичний період був періодом тріумфу української національної ідентичності. Проте, значення і роль козацтва потрібно оцінювати у контексті тієї історичної епохи, коли воно виникло, формувалось і діяло. Якщо мати на увазі нинішній етап розвитку українського суспільства, то у контексті соціального прогнозування мова повинна йти про побудову демократичної, правової держави, в якій повинна панувати демократія і право.

Висновки.

У гуманітарних науках у різні історичні епохи, висувалися різноманітні теорії, які розглядали майбутні шляхи розвитку суспільних відносин. У багатьох дослідженнях, присвячених цій проблемі підкреслюється значення соціального моделювання для соціального прогнозування, за допомогою моделей вивчаються найбільш можливий розвиток тих чи інших суспільних явищ. Неправомірно надто широко тлумачити соціальне моделювання, коли видають за моделювання яку б то не було гіпотезу, теорію або опис яких би то не було соціальних явищ. Підкреслюється про необхідність таких видів соціального прогнозування, як політичне прогнозування, економічне, соціальне, технологічне. Наголошується на актуальності таких сучасних методів соціального прогнозування як екстраполяція, прогностичні сценарії майбутнього, експертні оцінки, історичні аналогії. Відмічається необхідність дослідження взаємозв'язку соціального прогнозування, його принципів та методів з соціально-психологічними особливостями, їх специфічних проявів у життєдіяльності окремих етносів, специфікою їх національної психології. Соціальна філософія взагалі і соціальна психологія, зокрема, спираючись на історичний досвід, формують специфічне світобачення, соціальний прогноз відносно долі свого народу. Вперше здійсненний аналіз взаємозв'язку соціального прогнозування з особливостями розвитку національно – психологічних рис етносу, зокрема, української національної ідентичності допомагає побудувати картину майбутнього українського суспільства.

Бібліографічні посилання

Бойченко, І. (2006). *Філософія історії.* Харків: Прапор.

Кульчицький, О. (1949). Риси характеру українського народу. *Енциклопедія українства*. Мюнхен, Нью-Йорк, 1, 708-718.

Франко, І. (1981). Дещо про себе самого. *Твори*. К.: Наукова думка, 31, 28-31.

Гнатенко, П.І. (1997). *Український національний характер.* К.

Гнатенко, П., Павленко В. (1995). *Этнические установки и этнические стереотипы*. Днепропетровск.

Гнатенко, П., Павленко, В. (1999). *Идентиность: философский и психологический анализ.* К.

Гринсман, А. (2018). *Карта и территория: риск, человеческая природа и проблема прогнозирования.* (Перевод с англ.). М.

Донченко, О., Романенко, Ю. (2001). *Архетипи соціального життя і політика: (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення)*. Монографія. К.: Либідь.

Пирогов, С. (2016). *Социальное прогнозирование и проектирование*. М.

Скиба, Е. (2017). *Ідентичність у сучасному просторі*. Віннниця: ТОВ Нілан-ЛТД.

Ballantine, J.H., Roberts, K.A. & Korgen, K.O. (2019). *Our Social World: Condensed: An Introduction to Sociology.* (5-е изд.). SAGE Publications.

Gustafson, J.P., Raven, Peter, H. (2020). *Population, Agriculture, and Biodiversity: Problems and Prospects.* University of Missouri.

Jetten, J., Haslam, C., Haslam, S. A. (2012). *The Social Cure: Identity, Health and Well-Being.* Psychology Press.

References

Ballantine, J.H., Roberts, K.A. & Korgen, KO. (2019). *Our Social World: Condensed: An Introduction to Sociology*. SAGE Publications.

Boychenko, I. (2006). *Filosofia istorii* [Philosopy of history]. Kharkiv: Prapor. (in Ukrainian)

Donchenko, O. & Romanenko, Yu. (2001). *Arhetypy socialnogo zhutia i polityka: Glubunni regulyatyvy psuhopolitychnogo povsakdennia* [Deep regulations of psychopolitical of everyday's life]. Monografiya. K.: Lybid. (in Russian)

Franko, I. (1995). Descho pro sebe samogo. *Tvory* [Something about myself. Writings]. Kyiv: Naukova dumka, 31, 28-31. (in Ukrainian)

Gnatenko, P. & Pavlenko, V. (1999). *Identichnost: filosofskiy I psihologicheskiy analis* [Identity: Philosophical and Psychological Analysis]. Monografiya. Kyiv. (in Russian)

Gnatenko, P. & Pavlenko, V. (1995*). Etnicheskiye ustanovki I etnicheskiye stereotypy* [Ethnic attitudes and ethnic stereotypes]. Dnipropetrovsk. (in Russian)

Gnatenko, P.I. (1997). *Ukrainskiy natsionalnyi character* [Ukrainian national character]. Monografiya. Kyiv. (in Russian)

Grinsman, A. (2018). *Karta i teritotia: risk, chelovecheskaya priroda i problema prognozirovania.* [Map and territory: risk, human nature and the problem of forecasting]. Moskva. (in Russian)

Gustafson, J. P. & Raven, Peter, H. (2020). *Population, Agriculture, and Biodiversity: Problems and Prospects*. University of Missouri.

Jetten, J., Haslam, C. & Haslam, S.A. (2012). *The Social Cure: Identity, Health and Well-Being.* Psychology Press.

Kultchitskiy, A. (1949). Rysy kharactery ukrainskogo narodu [Character traits of the Ukrainian people]. *Encyclopedia of Ukrainstva*. Munich, New York, 1, 708-718. (in Ukrainian)

Pirogov, S. (2016). *Sotsialnoye prognozirovanie i proektirovanie* [Social Forecasting and Design]. M. (in Russian)

Skiba, E. (2017). *Identychnist u suchasnomu prostori* [Identity in the nowadays world]. Monografiya. Vinnytsia. (in Ukrainian)